

«6D021300 – Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған Баймырза Айнұр Аманғалиқызының «Жастардың тілдік сәйкестілігі және көптілділігі» атты диссертациялық жұмысына

АНДАТПА

Зерттеу жұмысының өзектілігі қазіргі Қазақстанның тілдік жағдаятында көптілді жастардың тілдік сәйкестілігінің қалыптасу үдерістерін кешенді түрде зерттеудің қажеттілігімен негізделеді. Бұл мәселені зерттеу елдегі әлеуметтік-мәдени үдерістерді түсінуге және ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге, сондай-ақ, көптілді бәсекеге қабілетті қоғамды дамытуға бағытталған тіл саясатын оңтайландыру бойынша ұсыныстар әзірлеуге ықпал етеді.

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы «латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғырту; мемлекеттік тілдің этносаралық қатынас тілі ретіндегі рөлін күшейту; білім беру саласындағы қазақ тілінің функцияларын кеңейту және оны қолдану мәдениетін арттыру; мәдениет, халыққа қызмет көрсету, БАҚ және бизнес саласында мемлекеттік тілдің қолданылуын реттеу, әлеуметтік беделін арттыру; Қазақстан азаматтарының тілдік капиталын дамыту; орыс тілінің коммуникативтік-тілдік кеңістікте қолданылуы; этникалық топтардың тілдерін дамыту және т.б.» міндеттері ретінде жүзеге асырып отыр. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 Қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасының мақсаттары ұлттық тілдік сәйкестілік, көптілді білім берудің маңыздылығын айқындап отыр. Бұл аталған мәселелер зерттеу жұмысының мемлекеттік бағдарламалар аясы тұрғысынан өзектілігін нақтылай түседі.

Зерттеу нысаны – жастардың тілдік сәйкестілігі және көптілділік жағдаяты.

Зерттеу пәні – жоғары оқу орны студенттерінің тілдік сәйкестілігі мен көптілділігінің өзара байланысының әлеуметтік лингвистикалық параметрлері.

Зерттеудің мақсаты – жоғары оқу орны студенттерінің тілдік сәйкестілігі мен көптілділік деңгейінің өзара байланысын әлеуметтік лингвистикалық параметрлер арқылы айқындау және көптілділік жағдаятындағы студенттердің тілдік сәйкестілігін модельдеу.

Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей **міндеттер** қойылды:

- жастардың тілдік сәйкестілігін зерттеудің теориялық негіздерін айқындау арқылы зерттеудегі «жастардың тілдік сәйкестілігі» ұғымының мәнін ашу;
- Қазақстандағы көптілділік құбылысының әлеуметтік лингвистикалық сипатын саралап, оның жастардың тілдік сәйкестілігіне ықпалын айқындау;
- халық санағы, ресми статистика, Гринберг индексі қолдана отырып, жоғары оқу орны студенттерінің тілдік сәйкестілігі мен көптілділік деңгейінің сандық көрсеткіштерін анықтап, олардың өзара байланысын сипаттау;
- көптілді ортадағы студенттердің тілдік сәйкестілік типологиясын жасау;

- көптілді ортадағы студенттердің тілдік сәйкестілігінің құрылымдық моделін ұсыну.

Зерттеу әдістері. Тілдік сәйкестілік пен көптілділік феноменіне қатысты отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге салыстырмалы шолу жасау, ұғымдық-терминологиялық базаны нақтылау мақсатында теориялық талдау әдісі пайдаланылды. Жастардың тілдік ерекшеліктерін, жалпы тілдік жағдаятты түсіну үшін бақылау әдісі қолданылды. Әлеуметтік лингвистикалық сауалнама әдісі жоғары оқу орны студенттерінің тілдік сәйкестілігі мен көптілділік деңгейін анықтау үшін қолданылды. Жартылай құрылымдық сұхбат әдісі сауалнама нәтижелерін тереңдетіп талдау және жастардың тілге құндылықтық, эмоциялық қатынасын айқындау үшін жүргізілді. Статистикалық және индекстік талдау әдісі көптілділіктің сандық деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-талдау әдісі әртүрлі әлеуметтік топтар мен өңірлердегі студенттердің тілдік сәйкестілігі мен тілге қатынас ерекшеліктерін салыстыра отырып, аймақтық және мәдени айырмашылықтарды анықтауға негіз болды.

Диссертациялық зерттеудің материалы. Зерттеу материалы сандық және сапалық деректер кешенінен тұрады. Сандық материал ретінде Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы ұсынған 2009 және 2021 жылдардағы халық санағы деректері, тілдік құрам мен көптілділік деңгейіне қатысты ресми статистикалық мәліметтер, сондай-ақ Гринберг көптілділік индексін есептеуге арналған аймақтық және жас ерекшелігіне сай көрсеткіштер қолданылды. Сонымен қатар, 2018 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Филология және әлем тілдері факультетінде жүргізілген барлығы 100 студент қатысқан пилоттық сауалнама нәтижелері және 2024 жылы жүргізілген барлығы 500 респондент қатысқан жаппай сауалнама нәтижелері қолданылды.

Пилоттық сауалнама респонденттерінің жыныстық құрамы келесідей бөлінді: 39,2%-ы ер адамдар, 60,8%-ы әйел адамдар. Ұлты бойынша: 60,8%-ы – қазақтар, 35,2%-ы – орыстар, және 4%-ы – басқа этнос өкілдері (өзбек, татар, ұйғыр және т.б.). Сауалнамаға қатысушылардың жасы 18 бен 24 жас аралығында болды. Бұл жас тобы әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан маңызды, себебі дәл осы кезеңде тілдік сәйкестілік белсенді қалыптасу сатысында болады.

Зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін ескере отырып, «жастардың тілдік сәйкестілігі және көптілділігі» тақырыбын эмпирикалық тұрғыдан ашу үшін зерттеу нысаны ретінде жастар қауымының толық құрамын емес, оның белгілі бір әлеуметтік-демографиялық тобын – жоғары оқу орындарының 1-курс студенттерін таңдау ғылыми тұрғыдан орынды деп есептелді. Бұл кезең – тұлғаның тілдік құндылықтары мен сәйкестілік компоненттері қарқынды қалыптасып, қайта құрылатын, әлеуметтік орта әсері басым болатын маңызды жас шағы. Сондықтан дәл осы топ зерттеудің мақсатымен тікелей сәйкес келеді.

Негізгі жаппай сауалнама респонденттері ретінде Қазақстан Республикасының түрлі өңірлеріндегі бес жоғары оқу орнының 1-курс студенттері қамтылды (әр өңірден 100 студенттен). Атап айтқанда: Астана қаласы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті; Петропавл қаласы, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті;

Шымкент қаласы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті; Ақтөбе қаласы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті; Өскемен қаласы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті.

Респонденттердің жасы – 17-19 жас аралығы. Жыныстық құрылымы: қыздар – шамамен 55 %, ұлдар – 45 %. Ұлттық құрамында қазақтар – 83,6 %, орыстар – 9,6 %, ал қалған 6,8 %-ын өзге этностар (өзбек, неміс, украин, татар, кәріс және т.б.) құрады. Оқыту тілі бойынша студенттердің 65 %-ы қазақ тілінде, 35 %-ы орыс тілінде білім алады. Сонымен қатар, фокус-топ шеңберінде 20 жартылай құрылымдалған сұхбат жүргізілді. Жалпы аудиожазба көлемі – 2,5 сағат.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері ретінде отандық және шетелдік зерттеушілердің жалпы тілдік жағдаят, тілдік саясат, тілді жоспарлау, тіл идеологиясы, тілге көзқарас, тілдік сәйкестілік, көптілділік, қостілділік бойынша ізденген зерттеушілердің еңбектері алынды.

Отандық зерттеушілерден Ә. Қайдар, Ө.А. Айтбаев, Р. Сыздық, Н. Уәли, Б.Х. Хасанов, З.К. Ахметжанова, Э.Д. Сүлейменова, Д.Х. Ақанова, С.Ю. Сон, О.Б. Алтынбекова, Н.Ж. Шаймерденова, Ш.Қ. Жарқынбекова, Д.Д. Шайбакова, Г.А. Досмұхаметова, Г. Исимбаева, Ж.С. Смағұлова, А.М. Фазылжанова, Н. Кекілбекова, А.М. Досанова, А.М. Абасилов, және т.б. еңбектері қарастырылды.

Шетелдік тіл білімінде аталмыш мәселелерді зерттеп жүрген ғалымдар: В.М. Алпатов, А.Н. Баскаков, В.И. Беликов, В.Н. Белоусов, У. Вайнрайх, М.Н. Губогло, К. Замятин, М.И. Исаев, Л.П. Крысин, Г.Д. МакКоннелл, В.Ю. Михальченко, К. Мусаев, А. Мустайоки, В.П. Нерознак, А. Павленко, Е.Ю. Протасова, В.М. Солнцев, Г. Хруслов, Хо Сун Чхол, Sh. Akiner, B. Anderson, C. Baker, D. Bhava, A. Blackledge, S. Crisp, V. Dickens, J. Edwards, W. Fierman, J. Fishman, P. Garret, E. Goodman, N. Grant, F. Grosjean, S. Hall, E. Haugen, S. Iskanian, B. Norton және т.б.

Сонымен қатар, зерттеуде келесі маңызды дереккөздер мен ғылыми еңбектер пайдаланылды: «New Language Identity in Transforming Societies: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan» атты халықаралық зерттеу жобасының материалдары (INTAS, Брюссель, 2005–2008); «Көптілділік: Тіл – Сана – Мәдениет» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция еңбектер жинағы (Аханов мұрасына арналған, Алматы, 2008); Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смағұлова, Д.Х. Ақанова құрастырған «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің түсіндірме сөздігі» – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 бет; «Қазақстан халықтарының тілдері» атты социолингвистикалық анықтамалық – Алматы: Арман-ПВ, 2007. – 304 бет. Бұл еңбектер диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық базасын толықтырып, Қазақстандағы тілдік жағдай, көптілділік және тілдік сәйкестілік мәселелерін кешенді түрде зерделеуге негіз болды.

Жұмыстың теориялық құндылығы. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен тұжырымдары әлеуметтік лингвистика, мәдениаралық қарым-қатынас, тілдік қатынастар теориясының салаларына қатысты теориялық тұжырымдарды өзіндік деңгейде толықтыруға және дамытуға өз үлесін қосады. Зерттелген көптілді жастардың тілдік сәйкестілігінің қалыптасу ерекшеліктері тіл мен сананың, тіл

мен ұлттың, тіл мен азаматтық сәйкестіліктің өзара байланысы туралы көзқарастар мен түсініктерді тереңдете түседі.

Жұмыстың практикалық құндылығы. Зерттеу жұмысында келтірілген негізгі тұжырымдар мен нәтижелер жалпы тіл білімі, әлеуметтік лингвистика бойынша элективтік курстарды оқытуда қажеттілікті өтей алады. Алынған әлеуметтік лингвистикалық деректер лингвистер, әлеуметтанушылар, аудармашылар, білім беруді басқару саласындағы менеджерлерге, сонымен қатар, жастармен жұмыс істейтін мемлекеттік құрылымдарға, тіл саясатын жүзеге асыратын ұйымдарға практикалық материал ретінде пайдалы болуы мүмкін.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертациялық жұмыстың жаңашылдығы келесі аспектілерде көрініс табады:

- Жастардың тілдік сәйкестілігін зерттеудің теориялық негіздері айқындалып, «жастардың тілдік сәйкестілігі» ұғымының мәні ашылды. Жастардың тілдік сәйкестілігі ішкі және сыртқы қабаттан тұратын күрделі әлеуметтік лингвистикалық категория ретінде сипатталды.

- Қазақстандағы көптілділік құбылысының әлеуметтік лингвистикалық сипаты сараланып, оның жастардың тілдік сәйкестілігіне ықпалы айқындалды. Қазақстандағы көптілділік қазақ, орыс, ағылшын және басқа ұлттық немесе шет тілдерінің өзара байланысына негізделген әлеуметтік лингвистикалық құбылыс ретінде сипатталып, оның жастардың тілдік сәйкестілігімен өзара тәуелді байланысы ғылыми тұрғыда негізделді.

- Халық санағы, ресми статистика, Гринберг индексі қолдана отырып, жоғары оқу орны студенттерінің тілдік сәйкестілігі мен көптілділік деңгейінің сандық көрсеткіштері анықталды және олардың өзара байланысы сараланды.

- Көптілді ортадағы студенттердің тілдік сәйкестілік типтері ғылыми тұрғыда жіктелді. Тілдік сәйкестілік типтері ана тілі және екінші тілі бойынша екі үлкен топқа ажыратылып қарастырылды.

- Көптілді ортадағы студенттердің тілдік сәйкестілігі құрылымдық модель түрінде көрсетілді. Құрылымдық модель арқылы жастардың тілдік сәйкестілігі мен көптілділігінің әлеуметтік лингвистикалық байланысының жүйелі бейнесі жасалды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Жастардың тілдік сәйкестілігі – өзін белгілі бір лингвомәдени топпен сәйкестендіру арқылы анықталатын сыртқы қабаттан және тілдік құзыреттілік, тілдік тәжірибе, тілге қатынас арқылы айқындалатын ішкі қабаттан тұратын күрделі, динамикалық әлеуметтік лингвистикалық категория. Бұл категория жас адамның тілдік мінез-құлқын, тілдік таңдауын, көптілді ортадағы бағдарын, өзін белгілі бір этнотілдік топтың мүшесі ретінде қабылдауын, сондай-ақ тілге қатысты ұстанымдарын кешенді түрде сипаттайды. Жастардың тілдік сәйкестілігі мемлекеттік тіл саясаты, демография, ұлттық идеология, әлеуметтік-экономикалық қатынастар, цифрлық кеңістік сынды макроәлеуметтік факторлар және білім беру институттары, отбасы, достар сынды микроәлеуметтік факторлардың ықпалымен өзгеріп, үнемі жаңарып отырады.

2. Қазақстандағы көптілділік – қазақ, орыс, ағылшын және басқа ұлттық немесе шет тілдерін меңгеріп, оларды әртүрлі әлеуметтік-коммуникативтік

жағдайларда пайдалану қабілетін сипаттайтын, тілдік құзыреттілік пен мәдени бейімделудің өзара байланысына негізделген әлеуметтік лингвистикалық құбылыс. Жастардың тілдік сәйкестілігі осы көптілді ортада қалыптасады және тікелей көптілді тәжірибеге тәуелді. Көптілділік пен тілдік сәйкестілік арасында екіжақты байланыс бар: бір жағынан, көптілділік – тілдік сәйкестілікті қалыптастырудың сыртқы әлеуметтену тетігі, екінші жағынан, тілдік сәйкестілік көптілділіктің ішкі мотивациялық және құндылықтық өзегі.

3. Студент жастардың тілдік сәйкестілігінің сандық көрсеткіштерін анықтау оның көпқабаттылық (ішкі және сыртқы қабаттар) құрылымына негізделеді. Тілдік сәйкестіліктің сыртқы қабаты халық санағында қолданылатын «ана тілі» категориясы арқылы өлшенеді: студент қай тілді ана тілі ретінде таныса, сол оның тілдік сәйкестілігінің сыртқы қабатының индикаторы. Ішкі қабаттың сандық көрсеткіштері тілдік құзыреттілік (тілдерді меңгеру деңгейі) және тілдік тәжірибе (тілдерді қолдану жиілігі мен салалары) арқылы сипатталады. Студент білетін және қолданатын тілдерінің саны мен деңгейі оның тілдік сәйкестілігінің ішкі қабатының негізгі параметрлері болып саналады. Көптілділік те тілдік тәжірибеге негізделетіндіктен, студенттің тілдерді білуі мен қолдануы тілдік сәйкестіліктің ішкі қабаты мен көптілділік деңгейінің ортақ сандық көрсеткішін құрайды.

4. Көптілді ортадағы студенттердің тілдік тәжірибе мен этникалық-мәдени бағдарлардың арақатынасы негізінен туындайтын бес тип айқындалды: тұтас ұлттық сәйкестілік, мәдени доминатты сәйкестілік, интеграцияланған қазақтілді сәйкестілік, полилингвалды сәйкестілік. Тілдік сәйкестіліктің ішкі қабаты бойынша белсенді, дағдарысты, әлеуетті, шектелген және бейтарап типтері айқындалды. Бұл типологиялар шартты болып табылады, өйткені тілдік сәйкестілік динамикалық құбылыс болған соң, оның типтері де өзгермелі, тұрақты шекаралары болмайды.

5. Көптілді ортада қалыптасқан студент жастардың тілдік сәйкестілігі – үш деңгейден (танымдық-коммуникативтік деңгей, эмоциялық-бағалауыш деңгей, әлеуметтік-мәдени деңгей) тұратын күрделі құрылымдық модель. Танымдық-коммуникативтік деңгей көптілді тұлғаның тілдік білімінің, сөйлеу тәжірибесінің және тілдерді нақты коммуникативтік жағдаяттарда тиімді пайдалану қабілетінің жиынтығын қамтиды. Эмоциялық-бағалауыш деңгей жастардың тілге деген ішкі қатынасы, сезімдік байланысы мен құндылықтық бағдары арқылы көрініс табады. Әлеуметтік-мәдени деңгей тұлғаның тілдік тәжірибесінің әлеуметтік контекспен және этникалық сәйкестілікпен байланысын бейнелейді.

Жұмыстың мақұлдануы. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда, республикалық, халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда 12 ғылыми мақала түрінде жарияланды: Scopus мәліметтер базасында 3 мақала, шетелдік халықаралық конференциялар жинағында 2 мақала, шетелдік журналда 1 мақала, отандық халықаралық конференциялар жинағында 2 мақала, ҚР ҒЖБССҚК ұсынған тізімге енетін журналдарда 4 мақала.

Диссертацияның құрылымы: Диссертациялық жұмыс кіріспеден, 3 бөлімнен, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.